

Xəzərlərin müasiri olan ərəb səyyah və coğrafiyaşünası əl-İstəxi xəzərləri ağ xəzərlər və qara xəzərlər kimi iki hissəyə ayırır. O, ağ xəzərlərin mavi gözlü və qırmızı saçlı olduğunu bildi-rir, qara xəzərləri isə qarayanız olduq-ları üçün hindlilərə oxşadıb. Bir sıra mənbələrdə ağ xəzərlərin hökmdar sin-fina, qara xəzərlərin aşağı təbəqəyə aid olduğu iddia edilib.

İbn Rəbbihi xəzərlər qara saçlı, mavi gözlü və açıq dərilə, İbn Səd əl-Məğribi isə onları ağ rəngli, mavi gözlü, qırmızı saçlı və böyük bədənli kimi xarakterizə edib.

Yunan tarixçisi Teofanis xəzərləri “Şərqdən gələn türklər” adlandırıb, fransız tədqiqatçı Renye Qroset göytürklərin Jujan xaqanlığında hakimiyyəti ələ keçirməsi zamanı xəzərlərin qərbə köçən türk xalqlarından biri olduğunu iddia edib.

Qədim türk adətinə görə, xaqan olacaq adamın boynuna bir neçə yerdən kəmənd atıldıqdan sonra onu sıxmağa başlayır və neçə il hökmranlıq edə biləcəyini soruşur-dular. Əgər xaqan bu mərasim zamanı söy-lədiyi vaxtdan çox hakimiyyətdə qalmaq fikrinə düşərsə, onu hakimiyyətdən uzaq-laşdırırdılar.

Britaniya tarixçisi, yazıçı və jurnalist Saymon Sebaq Montefiore məşhur “Ye-rusəlim” kitabında yazır: – 1948-ci ildə qu-rulan İsrail dövlətindən əvvəl yəhudi dövlə-tini tarixdə IX əsrdə xəzərlər yaradıb. Yəni xəzərlər yəhudilərə qucaq açmaqla yanaşı, eyni zamanda, yəhudilərin Qüdsdə dövlət qurmalarına da kömək ediblər.

“Bütün tarixçilərin imamı” adlandırılan ərəb tarixçisi və səyyahı İbn Xəldun Məsudi yazır ki, Xəzər Xaqanlığının yeddi baş hakimi olub, onların ikisi müsəlmanların, ikisi xristianların, ikisi yəhudilərin və biri isə qədim türk dininə – tanrılığa etiqad edənlərin və rusların məhkəmə işlərinə baxıb.

Mənbələrdə Xəzər xaqanlarının ölkəni ədalətlə idarə etdikləri xüsusi vurğulanıb, dini işlərə müdaxilə olmayıb, Xəzər şəhər-lərində bütün dinlərin ayin və mərasimləri sərbəst keçirilib. Məhz bunun nəticəsidir ki, mövcud olduğu təxminən dörd əsr ə-zində xaqanlıq dini tolerantlıq şəraitində yaşayıb.

Xəzərlər haqqında Azərbaycan yazıçısı Elxan Zai Qaraxanın rus dilində çap olunan “Хазарский протор” (“Xəzər məkanı”) adlı tədqiqat əsəri son dövrlərdə yazılan sanballı əsər kimi diqqəti cəlb edir və bu haqda tədqiqatçılar KİV-də müsbət fikirlər yazıblar.

Millət vəkili, fəlsəfə doktoru Cavanşir Feyziyevin “modern.az” portalında “Xəzərlər kimdir, Elxan Zai Qaraxanın araşdırması” sərlövhəli məqaləsi bu baxımdan maraqlı kəsb edir.

Cavanşir Feyziyevin məqaləsində deyilir: “Əsərdəki maraqlı epizodlardan biri də Ktesiy və Herodotun Midiya ilə bağlı nəql etdikləri bir-biri ilə uzlaşmayan tarixi hadisələrin müqayisəsidir. Müəllif sadəcə mətnləri müqayisə etmir, mətnlərdə istifadə olunmuş müxtəlif terminlərin, etnonimlərin, toponimlərin, hidronimlərin linqvistik-fonetik müqayisəsini aparır, fi-ziki-coğrafi koordinatları dəqiqləşdirir, həmin tarixi dövrlər üçün xarakterik olan siyasi təsisatların iyerarxiyasını araşdırır, oxşar və fərqli, bəzən də eynilik təşkil edən elementləri ayırd edir. İskitlərə göytürklə-rin və xəzərlərin qarışdırılması nəticə-sində digər gövmlərlə bərabər xəzərlərin də Azərbaycan etnogenezinin formalaşma-sında mühüm rol oynadığını ortaya qoyur və Azərbaycan toponiminin “Atropatkan”, “Atropatetena” kimi təhrif olunmuş adlar-dan deyil, qədim Avesta dilindəki “Xazar-vayja” (Xəzər məkanı) terminindən yaran-ması mülahizəsini irəli sürür”.

Akademik Şahin Mustafayev “Azər-baycan tarixində xəzərlər haqqında dəyərli əsər” (“Ədəbiyyat qəzeti” 2019.- 25 may) adlı məqaləsində şərqşünas alim – tarix üzrə fəlsəfə doktoru Fərdə Əsədovun xəzərlərlə bağlı monoqrafiyasına müsbət qiymət ver-məklə yanaşı, Xəzər Xaqanlığı haqqında öz fikir və mülahizələrinə də yer ayırıb.

Şahin Mustafayev öz məqaləsində ya-zır: “İlk növbədə vurğulamaqla gərəkdir ki, xəzərlərin qurduğu və müasir tarixşünaslıq-da “Xəzər xaqanlığı” adı ilə bilinən dövlət İslamdan öncəki qədim cəhanşümul türk dövlətçilik ənənəsini qoruyub saxlamaqla Avrasiyanın əngin çöllərini birləşdirib və bununla da tarixdə özündən əvvəlki Türk xaqanlıqlarının sonuncu və təbii varisi olub. Təsədüfi deyil ki, 551-ci ildə indiki Monqolustanın ərazisində Orxon çayı sa-hilində ilk “Türk xaqanı” adını qazanan Bumin xaqan Aşina nəslinə mənsub ol-duğu halda, bu sülalənin tarixdə sonuncu hökmdar nümayəndələri də məhz Xəzər xaqanları olmuşlar. Xəzər xaqanlığının X yüzillikdə süqutu ilə Aşina sülaləsi də tarix səhnəsindən silinmişdir”.

Azərbaycan türklərinin etnogenezində və Azərbaycan dilinin (Azərbaycan türk-cəsinin) formalaşmasında xəzərlərin böyük rolu olub. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycan dilçisi, dialektoloq, türkoloq Elbrus Əzi-zov (Viziontv.az) müasir Azərbaycan dili-nin bəzi dialektlərinin yaranmasını xəzər-lərə bağlayır. R.Əzizov yazır: “Eramızın ilk əsrlərindən başlayaraq xəzərlər Şimali Qafqazdan mütləməl olaraq Qafqaz Albaniyası ərazisinə yürüşlər edirlər. VIII-IX əsrlərdə xəzər-ərəb müharibələrinin əksə-riyyəti də məhz Azərbaycan ərazisində baş vermişdi. Bunların nəticəsində xəzərlərin

bir hissəsi tədricən Azərbaycan ərazisində məskunlaşmışdır”.

Yazar Aqşin Yenisey “Yəhudilərlə azər-baycanlıların dostluğu - Xəzərlərin tarixi mirası” (Oxu.az) materialında Saymon

Xəzər imperiyasının bayrağı

Tarixdə silinməz izlər qoymuş Xəzər İmperiyası

4 əsr Şimaldan Cənuba, Şərqdən Qərbə hökm etmiş bu Türk birliyini din ayrılığı çökdürüb

Xəzər imperiyasının xəritəsi

Sebaq Montefiorenin “...yəhudi dövlətini tarixdə IX əsrdə xəzərlər yaradıb” fikrini davam etdirir: “Üç dinə sitayiş xəzərlərin çöktüşündən sonra fərqli bir mənzərə yaratdı; xristian xəzərlər rus boyarlarına çevril-dilər, müsəlman xəzərlər xarəzimlər kimi tarixdə yerlərini aldılar. Yəhudi xəzərlər isə əsasən Şərqi Avropaya köç edirlər. Hətta bu gün Eran Əlxayk kimi genetiklər əşkinazi yəhudilərinin (Şərqi və Mərkəzi Avropa yəhudiləri) əcdadlarının Xəzər bölgəsində yaşayan türk tayfaları olduğunu iddia edir-lər. Bütün bu tarixi faktlar onu göstərir ki, bu gün yəhudilər bizi Qafqazda xəzərlərin varisləri kimi qəbul edirlər”.

Naməlum müəllifin Qəznəvi hökmdarı Sultan Məhəmmədə həsr etdiyi “Hüüd əl-ələm” əsərində göstərilir ki, Xəzər im-periyasının hökmdarları Ansa sülaləsinə mənsubdur və bu sülalə Türkiyədən bu torpaqlara gəlib.

Bütpərəstlik, iudaizm, islam və xristianlıq ölkəsi

Xəzər Xaqanlığı adlı türk dövləti 618-ci ildən formalaşmağa başlayıb, 651-ci ildən Xəzər İmperiyasına çevrilib, 969-cu ilədək fəaliyyət göstərib. (Bəzi mənbələrdə bu rəqəm 1048-ci göstərilir). Paytaxtı 723-cü ilə kimi Dağıstanın Səməndər, sonra isə Xanbalıq, Biləncər, Sarkel və İdil şəhərləri olub. Xaqanlığın dili Xəzər dili, dini ayrı-ayrı vaxtlarda bütpərəstlik, iudaizm, islam, xristianlıq, tanrılıq idi. Mənbələrdə xəzərlərin bir hissəsinin şaman olmaları ilə bağlı faktlar da var.

VII-X əsrlərdə Xaqanlığın ərazisi Azər-baycandan Ural dağlarına, Xəzər dənizinin şimal-qərb sahillərinə, Aşağı İdil (Volqa) boyuna, Aral gölündən Macarıstana, Van gölündən Qara dənizə və Kiyeve qədər uzanıb. Xaqanlığın ərazisi 850-ci ildə 3 milyon kvadratkilometr, 900-cü ildə 1 mil-yon kvadratkilometr olub. Xəzərlər Xəzər dənizi ilə Qara dənizin şimal hissəsində, həmçinin Krım, Qafqaz, Dnepr, Don və İdil (Volqa) çaylarının arasında müstəqil bir im-periya qura biliblər.

582-ci ildə Göytürk xaqanlığı iki yerə – Qərbi Göytürk Xaqanlığı və Şərqi Göy-türk Xaqanlığına bölündükdən sonra nisbi müstəqillik əldə edən xəzərlər bundan istifa-də edərək Kuban çayı və Xəzər dənizi ara-sındakı ərazilərdə məskən salıblar, VII–X əsrlərdə Aşina nəslinin Qərbi Göytürk xaqanlığı idarə edən xaqanlar bu ərazilərdə yaşayan türk tayfalarını da özlərinə birləşdi-rib Xəzər dənizi ilə Qara dənizin şimalında böyük dövlət qurublar. Dövlətin ərazisində türklər, slavyanlar, Qafqaz xalqları, hunlar və digər etnoslar yaşayıb. Bununla belə türklər zaman-zaman xaqanlıqda artmağa başla-yıb. Bunu da demək lazımdır ki, Azərbaycan türklərinin, qumuqların, qaraçayların, bal-

karların, həmçinin Krım tatarlarının forma-laşmasında xəzərlərin rolu danılmazdır.

Hələ müstəqillikdən əvvəl xəzərlər Bi-zansa qarşı, sonra isə Bizansla birləşərək Sasanilərə qarşı vuruşublar. 558-ci ildən başlayaraq Sasani-Xəzər müharibələri daha da güclənib, Sasani hökmdarı Xosrov Ənuşirəvan müdafiə məqsədi ilə Dərbənd və Qafqazın mühüm strateji məntəqələrində qalalar və səddlər inşa etdirir. Bununla belə xəzərlərə qalib gələ bilməyəcəyini anlayan Ənuşirəvan xəzərlərlə dostlaşma-ğı qərara alır. Bu dostluqdan onun məqsə-di şimaldan gələn təhlükələrin qarşısını almaq idi. Bununla belə dostluq münasi-bətləri uzun sürməyib. 626–627-ci illərdə xəzərlər bizanslılarla danışığa gedərək Araz çayına qədər bütün Şimali Azərbay-canı, Örməniyyəni, 629-cu ildə isə Tiflisi tuturlar.

Mənbələrin məlumatına görə, VI əsrin son rübündən başlayaraq Xosrov Ənuşirə-

Şərqi Slavyan qəbilə birliyi siyasi cəhətdən xəzərlərdən asılı olub.

Məhz bunun nəticəsidir ki, 733-cü ildə Bizans imperatoru III Leon oğlu Konstan-tini Xəzər xaqanının qızıyla evləndirib.

Xəzər imperiyasının sikkəsi – IX əsr

790-cı ildə Xəzər xaqanı Obadi iudaizmi xaqanlığın rəsmi dini elan etdik-dən sonra xaqan və oğlanlarını öldürür. Obadinin qardaşı hakimiyyəti ələ keçirir. Həm xaricdən ölkəyə hücumlar, həm də daxili çəkişmələr Xaqanlığın get-gedə zəifləməsinə gətirib çıxarır. O biri yandan da Kiyeв knyazı Svyatoslav 965-ci ildə Xaqanlığa hücum edir, Səməndər və Sarkel şəhərlərini viran qoyur. Svyatoslav Sarkel şəhərinin ərazisində Belaya Veca adlı qala tikdirir. Xəzərlərin bir hissəsi Krıma, bir hissəsi isə Şimali Qafqaza köç edir. Şimali Qafqaza gedən xəzərlər Qaraçay türkləri-nin ulu babaları sayılır.

Xəzərlərlə rus-slavyanlar

Mənbələrdə Xəzər xaqanlığının 859-cu ildən sonra polyan, severyan, radimic və vyatich kimi rus-slavyan tayfalarını özlərinə tabe etməsi və onlardan bac alması ilə bağlı kifayət qədər məlumat var.

Rusların xəzərlərə xərac verməsi, Radzivil salnaməsi

884-cü ildə rus-slavyan tayfaları xəzər-lərə qarşı birləşir və bac verməkdən imtina edirlər. Bac üstündə xəzərlərlə slavyanlar arasında münaqişə illərlə davam edir, rus-lar bac verməkdən imtina etdikdə problem müharibə ilə yolluna qoyulur.

939-cu ildə Kiyeв knyazı I İqor yenidən Xəzər xaqanlığının paytaxtı Tmutarakan şəhərinə hücum edir. I İqorun qoşunları geri oturdulsa da fürsətdən istifadə edən Bizans hərbiçiləri xəzərlərə hücum edir, hücumun qarşısı alınsa da yaranmış qarışıqlıqdan istifadə edən Bizans qüvvələri onlara qo-şulur və Krım yarımadasını bir hissəsini ələ keçirirlər. 939-cu ildə Xəzər xaqanı II Aaron Krıma hücum edir və Bizans qüv-vələrini Krımdan qovur.

944-cü ildə ruslar, xəzərlərin ərazisin-dən keçərək o dövrdə Qafqazın mərkəzi sa-ıyılan Bərdə şəhərinə hücumə keçir, kütləvi qırğınlar və qarətər törədirlər.

Xəzər imperiyası zəifləyir

IX əsrdən başlayaraq Xəzər Xaqanlığı zəifləməyə başlayır. IX əsrdə qıpçaq və uz-ların xaqanlığa hücumları zamanı xəzərlər uduzur. 854-cü ildə kəbərlər, macarlar və bulqarlar xəzərlərin hakimiyyətindən çıxır. 860–880-ci illərdə peçeneqlər uzlara qalib gəlir və Xəzər xaqanlığının torpaqlarına – Don və Kuban çaylarının sahillərinə köç edirlər. Kuban qıpçaqlarının Qərbi Sibir-dən Volqa sahillərinə köç etməsi xəzərlərin Xarəzm və Türkiyədən ticarət əlaqələrinin qarşısını alır.

Xəzərlərin yaşadığı ərazilər ticarət üçün əhəmiyyətli olub. IX yüzilliyin orta-larında peçeneqlərin İdil-Xarəzm ticarət yolunu ələ keçirməsindən sonra Xəzər xaqanlığı gəlir mənbələrini itirir və dövlə-tin daha da zəifləməsinə səbəb olur. Bundan istifadə edən rus knyazları Xəzər xaqanlığı-nın paytaxtı İdilə və Qafqaz üzünə yürüş edirlər. 1016–1019-cu illərdə Bizans və Ki-yev knyazlığı xəzərlərə qarşı ittifaq yaradır, xaqanlığın Tmutarakan şəhəri və ətraf əra-zilər işğal olunur.

Xəzərlər Aşağı İdil, Azov və Krımda kiçik xanlıqlar kimi fəaliyyətlerini davam etdirirlər. Xəzərlərə son zərbəni 1030-cu ildə peçeneqlər vurub. Bir yandan türk tay-faları, o biri tərəfdən Bizans və Kiyeв-rus knyazlığı ilə müharibələr və daxili mü-naqişələr xaqanlığı çökdürür. Beləliklə, Xəzər Xaqanlığı Bizans imperatorluğunun da yaxından köməyi ilə XI əsrdə süqut edib. bununla belə xəzərlərin adı XII əsrə aid mənbələrdə də çəkilir.

Türk dünyasında Xəzərlə bağlı toponimlər

Azərbaycanda və Türkiyədə, Özbəkis-tanda və digər ölkələrdə Xəzər toponimi ilə bağlı xeyli məkan var. Azərbaycan tarixçi-si, etnoqrafi, tarix elmləri doktoru, profes-sor Qiyasəddin Qeybullayev qeyd edir ki, Azərbaycandakı Tərnəvit, Ulaşlı, Kəbirli, Qaraçorlu və b. toponimlər xəzərlərin tərnə, kulas, kəbər və karaçor tayfalarının adı ilə bağlıdır. Azərbaycanda Xəzərdəğ (Fü-zuli rayonu), Xəzəryurd (Ordubad rayonu), Xəzər-yaylaq (Lerik rayonu), Xəzəllər (La-çın rayonu) toponimləri Xəzər etnonimini saxlayıb.

Vanda – Xazara (Qaraboyun), Xazar (Kırkcalı), Trabzonda-Xəzərqrad (İki dərə), Qarsda – Kiçik Xəzriyan (Kiçik Sütlüce), Kayseri və Bingöldə-Xəzər-şah, Elazığ-da-Xazar (Plyajköy), Xazar gölü... Bunlar Xəzər toponimi ilə bağlı adların tam siya-hısı deyil.

Özbəkistanın ən qədim şəhərlərindən biri də Xarəzm vilayətində Xazarasp adlı şəhər tipli qəsəbədir. X əsr fars coğrafi-yaşünası əl-İstəxi Xarəzmin suvarma sistemlərini təsvir edərkən böyük gömirlərin üzdüyü böyük Xazarasp kanalı, eləcə də Amudəryaya yaxın düzənlikdə yerləşən Xazarasp şəhəri haqqında yazır.

Əl-Maqdisiyyə görə, Xazarasp çoxlu bazarları olan böyük ticarət şəhəri idi. Xa-zarasp XIII əsrin əvvəllərinə, yəni monqol istilasına qədər 300 il ərzində çiçəklənən iri ticarət şəhərlərindən biri olub.

XVIII-XIX əsrlərdə ənəbi səyyahlar Tomson, Efreinov, Rukavkin və başqaları-nın yazdıqlarına görə, Xivədən sonra xan-lığın ikinci böyük və əhəmiyyətli şəhəri məhz Xazarasp olub. Arxeoloqlar Xazarasp şəhərində müxtəlif tikililərin qalıqlarını aşkar ediblər: qalalar, saraylar, məbədlər, karvansaraylar, bazarlar, sənətkarlıq emal-txanaları, hamamlar və s. Məhz buna görə də Xazarasp şəhəri UNESCO-nun Ümum-dünya İrs Siyahısına daxil edilib.

Onu da dəyək ki, keçmiş Sovet dövrün-də arxeoloqlar Şimali Qafqazda, həmçinin Kuban və Don çaylarının hövzələrində qə-dim şəhərlərin xarabalıqlarından Göytürk və Xəzər Xaqanlığına aid türk maddi mə-dəniyyət nümunələri – üzərində türk yazı-ları olan saxsı əşyalar və metal mamullarlar, daş heykəllər, qızıl və gümüşdən hazırlanan müxtəlif sənət əsərləri aşkar ediblər.

Müxtəlif illərdə hökmdarlıq edən Xəzər xaqanları:

Monqolustan ərazisindəki iki qədim türk kitabəsində VI əsrdə xəzərlərin hökm-darı kimi tanınan Kadir Kasardan bəhs edilir. Bununla belə müxtəlif mənbələrdə Xəzər xaqanlarının bəzilərinin adları veril-b:

- *Cebu xaqan
- *Tonq Yabqu, VII əsrdə İran-Bizans müharibəsi zamanı xəzərlərin lideri, 618-628-ci illər...
- *İbuzir Qlyavan, 704–711...
- *Bardjil və ya Bardcil, 722-731...
- *Parsbit və ya Prisbit, 730-cu il, xaqan-lığının ilk qadın hökmdarı, hakimiyyətə gə-tirilərkən uşaq olub.
- *Virxor, 732-750... qızı Çiçəyi gələcək Bizans imperatoru V Konstantinə ərə verib
- *Bahadır, 759–763...
- *Zəkəriyyə, 860–861...
- *Obadiya, (786-809) ərəb xəlifəsi Ha-run ərə-Rəşidin müasiri
- *Ezekiya
- *I Manassiya IX əsr
- *Bulan IX əsr
- *Xanukka
- *İshaq
- *Zavulon
- *II Manassiya (Musa)
- *Nissi
- *I Aaron
- *Menaxem
- *Benjamin 880-900...
- *II Aaron 900-930...
- *İosif-Yusif 932-960...
- *David X əsr

Tarixin kəsməkeşli bir dövründə dörd əsrə yaxın bir dövrdə yaşayan Xəzər xaqan-ları haqqında mənbələrdə məlumatlar o qə-dər də çox deyil. Bəzən fakt və rəqəmlər üst-üstə düşmür. Yazıda hökmdarların adla-rı ingilis və slavyan mənbələrində olduğu kimi verilib.

Qulu KƏNGƏRLİ,
XQ-nin Türkiyədən müxbiri